

РЕСТАВРАЦІЯ АРХІТЕКТУРНОЇ ТА МИСТЕЦЬКОЇ СПАДЩИНИ

УДК 725.41

О. О. Бокало

Національний університет “Львівська політехніка”,
кафедра реставрації архітектурної та мистецької спадщини

АРХІТЕКТУРА ВИННИКІВСЬКИХ МЛИНІВ

© Бокало О. О., 2015

У статті описано дослідження винниківських млинів. За бібліографічними і архівними джерелами встановлено їх приблизну кількість. За допомогою картографічних джерел і їх зіставлення вдалось знайти місця розташування 7 млинів. З них чотири втрачені повністю. Один під назвою “табачний млин” збережений частково. Один на приватному подвір’ї як господарська споруда. І останній, по вул. Франка, 114, – майже збережена будівля. На ньому проведено натурні обміри і фотофіксації. Зроблено аналіз етапів реконструкції млина.

Ключові слова: млини, вальцеві млинки, гідротехнічні споруди, водяне колесо, турбіна, реконструкція, збереження.

Вступ

Млини у Винниках відомі ще з княжих часів [6]. Упродовж століть вони відігравали важливу соціально-економічну роль. Та сьогодні з розвитком борошномельних технологій вони втратили свою вагу. Останні винниківські млини вже давно не функціонують. Більшість з них втрачено, а ті що залишились, потребують досліджень, реставрації і збереження.

Постановка проблеми

Млини є малодослідженими об’єктами загалом і у Винниках зокрема. Їм не приділяють належної уваги з боку науки, мешканців і влади. Вони не є пам’ятками техніки, історії чи архітектури і не мають жодного захисту від держави. Млини швидко зникають з краєвиду Винник, а тому потребують вивчення і дослідження для подальшого їх збереження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Млини мало досліджені, проте є деякі згадки про млини Винник у краєзнавчих працях А. Байцара [1], а також у дослідженнях М. Влоха [3] і публікаціях І. Тимеця [4]. Це праці краєзнавчого і історичного характеру. Нема досліджень стосовно архітектури млинів, їхньої локалізації.

Мета дослідження

Локалізувати винниківські млини, дослідити їхні архітектурно-планувальні та об’ємно-просторові особливості.

Виклад основного матеріалу

Млини на території Західної України поширюються з XII–XIII ст. Винники відомі ще з княжих часів. Перша писемна згадка про них – у 1352 р. у привілеї польського короля Казимира III Юрію,

Руперту та Маргариті – нащадкам львівського вїта Бертольда на вічне володіння маєтками під містом Львовом – млином Сільський Кут, селом Малі Винники і хутором Підберізіці, надані йому в минулому Галицько-Волинським князем Львом Даниловичем [6]. У цьому ж привілеї згадується і про млин у Винниках: “...ми, Казімір [III], з ласки Божої король Польщі ... та Русі, доводимо до відома як сучасним, так і майбутнім [поколінням], що у нашій та наших баронів присутності з’явилися [перед нами] поважні мужі Юрій та Руперт, брати і рідні сини доброї пам’яті Матія, колись львівського вїта разом з панєю Маргаритою, їх рідною сестрою. [Вони] достатньо і вірогідно повідомили нашу величність, що їх вищеназаний батько купив за певну суму грошей млин Сільський Кут з рибним ставом, розташованим у Львівському передмісті ..., село, що зветься Малі Винники, з розміщеними у ньому млином, рибним ставом та шинком, разом з околицею, названою Підпреськ, що належить до цього села, з усіма їхніми пожитками, доходами, правами, володіннями...” [6].

Про млини у Винниках згадує у своїй праці Михайло Влох: “Хоч невеличка, річка Марунька мала велике господарське значення, порушуючись колись 7 млинів...” [2, с. 251]. Ігор Тимець конкретизує, що станом на 1785 р. у Винниках було 7 млинів. У цей же період Винниківська тютюнова фабрика орендувала один млин. У 1796 р. фабрика додатково винайняла млин у с. Глуховичах. У 1805 р. орендує три млини. А у 1818 р. фабрика зводить свій табачний млин на р. Маруньці, який пропрацював до 1939 р. [4, с. 24–25; 1, с. 16]. Отже, можна говорити, що у Винниках могло бути вісім млинів.

Варто уточнити, що до території Винник з кінця XVII ст. входять землі села Млинівці, яке розташоване вздовж річки Маруньки між Львовом і Винниками. І, як зрозуміло з назви, більшість винниківських млинів розташовувались на землях колишніх Млинівців.

Аналізуючи історичні карти, варто зазначити, що млини були важливими об’єктами і їх переважно позначали спеціальними позначеннями. Відповідно можна зорієнтуватися про кількість і місце розташування млинів (див. рис. 1–8).

Так на картах Міра 1779–1783 рр. у Винниках позначено 7 млинів [7]. На карті Кумерера 1860 р. – 5 млинів [11]; на нових військових австрійських картах 1861–1864 рр. – 7 млинів і підписано табачний млин [7]. На карті 1892 р. позначено знову 7 млинів [9]. Загалом на восьми історичних картах позначено від 5 до 9 млинів.

Розглянувши історичні карти, можна побачити всього 11 об’єктів, яких позначили на різних картах упродовж 150 років. Варто зауважити, що не всі вони повинні були бути борошномельними млинами, як, приміром, табачний млин, де перемелювали тютюн на нюхальну табаку. Термін “млин” також стосується й інших виробничих будівель, у яких використовували силу води за допомогою водяного колеса (папірня, олійня, гамарня, фоллош і ін.) [12].

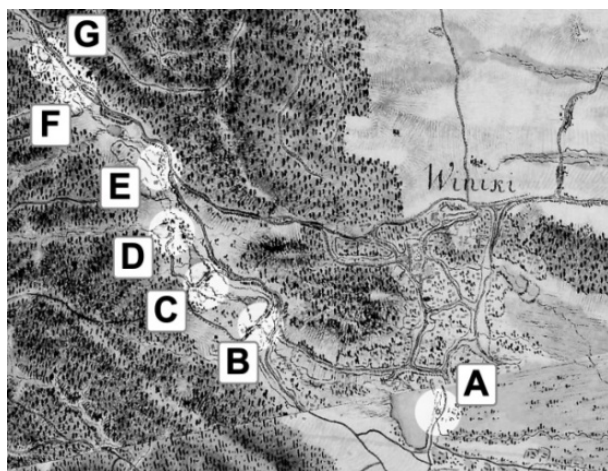

Рис. 1. Австрійські військові карти 1779-1783 рр. [7]

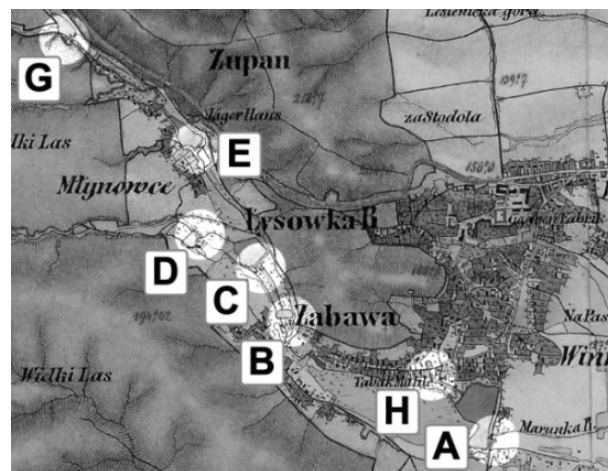

Рис. 2. Австрійські військові карти 1861-1864 рр. [7]

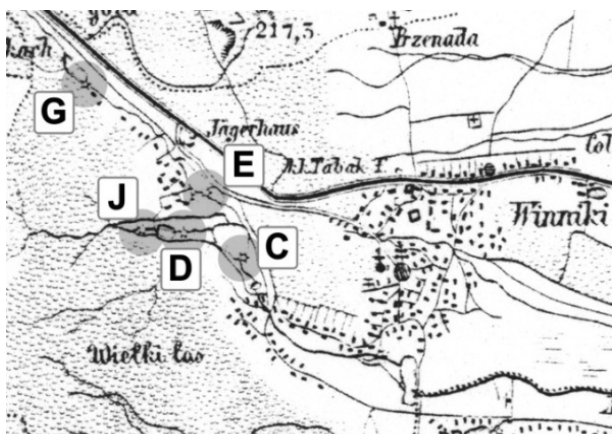

Рис. 3. Карта Кумерера 1860 р. [11]

Рис. 4. Карта 1892 р. [9]

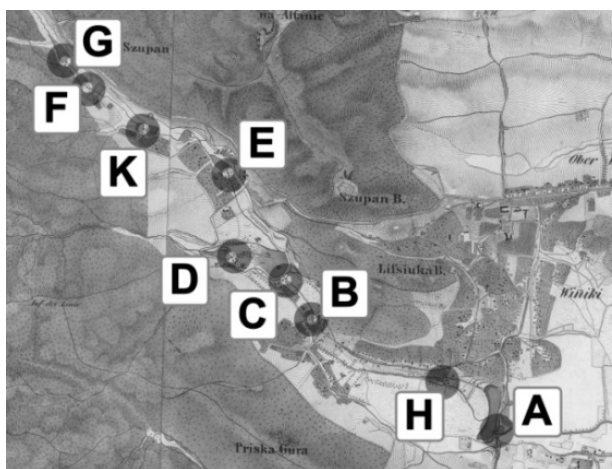

Рис. 5. Карта Львова з околицями з проектом укріплень XIX ст. [9]

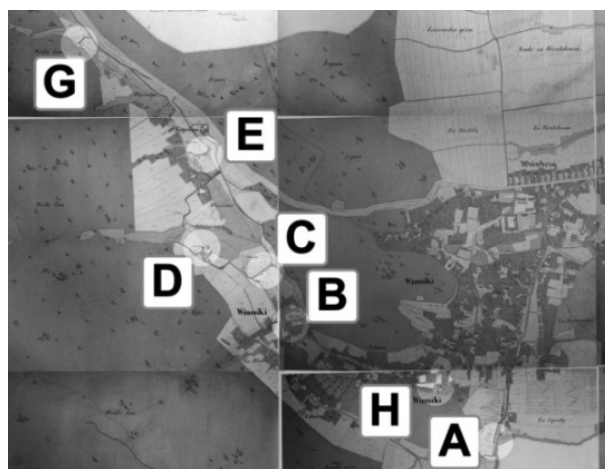

Рис. 6. Кадастрова карта Винник 1850 р. [5]

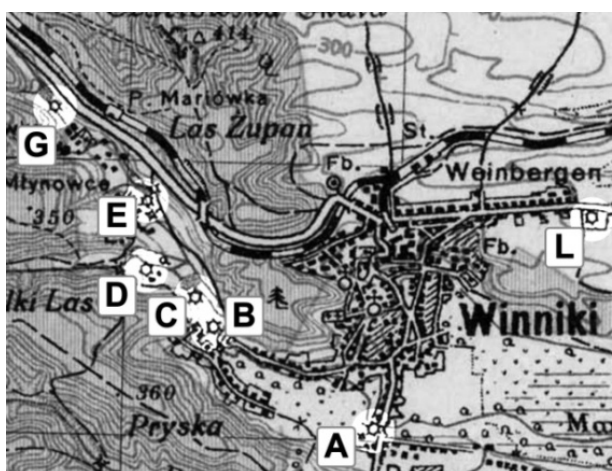

Рис. 7. Карта 1925 р. [9]

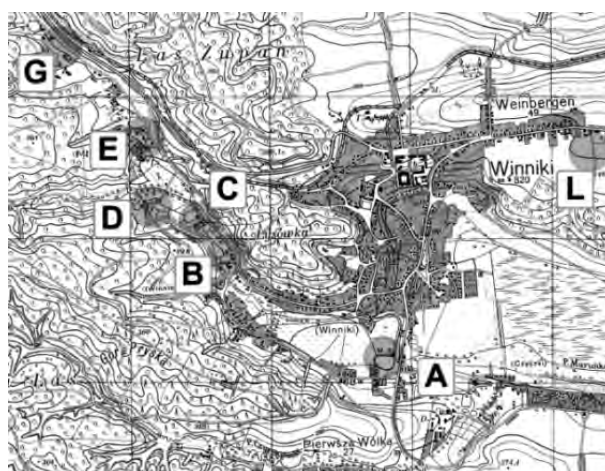
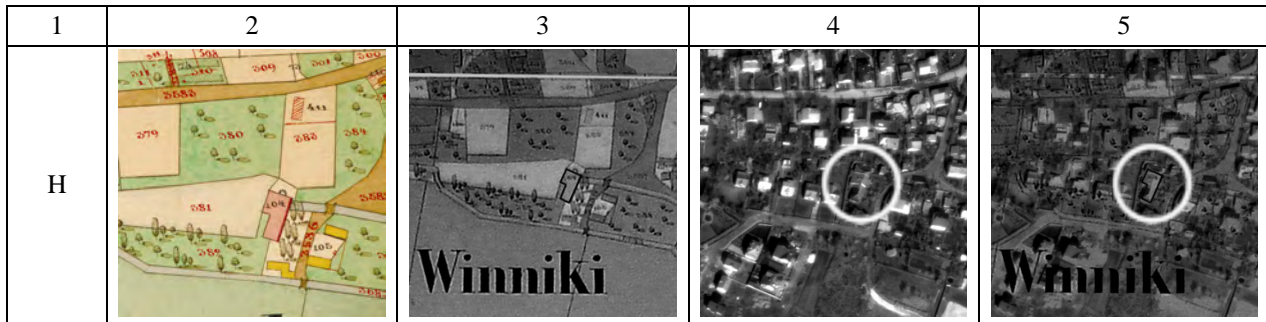

Рис. 8. Карта 1931 р. [9]

Кадастрова карта є найдетальнішою та виконана в масштабі 1:2880 (окрім точності, карта також передає і матеріал побудови об'єктів: жовтим кольором позначені дерев'яні конструкції; червоним – мурована забудова; також на кадастрі позначено головний фасад будівлі – його виділено чорною або червоною товстою лінією), тому дає можливість найточніше локалізувати млини, зіставивши карту з сучасною топогеодезичною підосновою (див. табл. 1).

Локалізація водяних млинів м. Винники

Умовна назва млина	Млин з кадастру [5]	Кадастрова карта [5]	Сучасна підоснова (супутникова зйомка) [10]	Суміщені
1	2	3	4	5
A				
B				
C				
D				
E				
G				

Опис млинів, локалізованих за кадастровою картою:

А – млин по вул. Франка 114, на кадастрі мурований, колесо з торця будівлі, при каналі; збережена будівля, розміщена над каналом, частково збережена гребля та підвідний канал;

В – млин розташовувався в районі вул. Забава, 101, мурований, при каналі, колесо з торця, будівля млина втрачена, добре збережені укріплена гребля і став;

С – млин біля теперішнього Винниківського озера, мурований, розташовувався над каналом, будівля млина втрачена, став об'єднали з сусіднім, утворивши велику водойму “Винниківське озеро”;

Д – млин, теж біля теперішнього Винниківського озера, на бічній притоці Маруньки, дерев'яний, очевидно на палях на воді; будівля втрачена, ставок частково збережений;

Е – млин біля Хатки лісника Jagerhaus з Млинівців, навпроти автобусної зупинки “озеро”, дерев'яний, при каналі; будівля млина, став і гребля втрачені;

Г – млин на кінці вул. Хмельницького, ближче до дріжджзаводу, дерев'яний, при ставку, будівля млина і гребля збережені, ставу нема;

Н – табачний млин, по вул. Спортова, 6, мурований, канал від ставка йшов попід млином, частково зруйнована будівля, гребля і став забудовані житловими будинками.

З наведеного вище переліку залишилося три частково збережені водяні млини.

Перший млин (млин А, див. табл. 1) – це споруда, яку навколишні мешканці так і ідентифікують, хоча він припинив функціонувати як млин близько 35–40 років тому. Десь приблизно на кінці 1970-х з млина вивезли обладнання і переобладнали його на СТО (ремонтну майстерню).

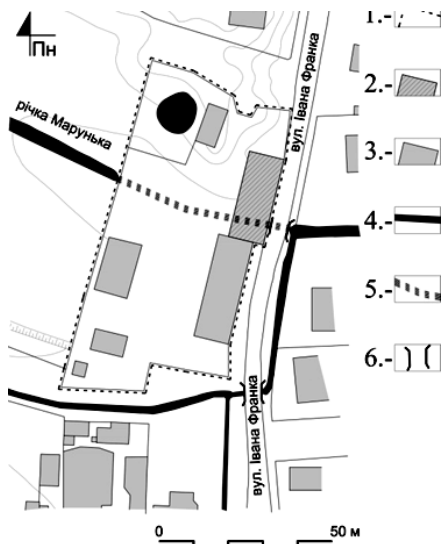

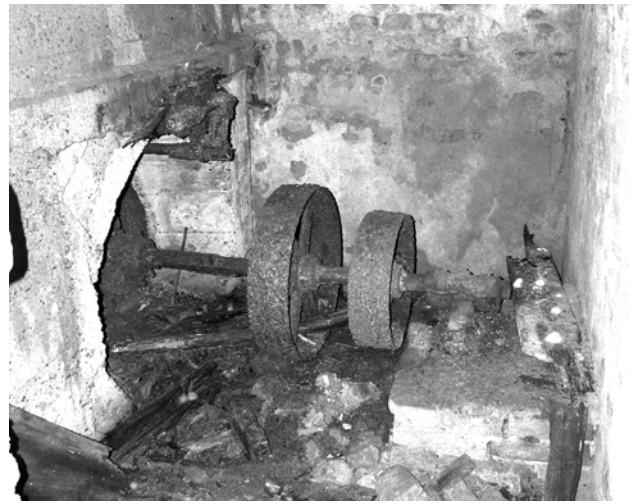
Рис. 9. Ситуаційна схема розміщення водяного млина: 1. Існуюча межа млина; 2. Будівля колишнього млина; 3. Будівлі; 4. Річка; 5. Підземний водяний канал; 6. Міст

Рис. 10. Фото млина з дороги, вид на пн.-сх. частину.
Фото автора, 2006 р.

*Рис. 11. Фото млина з подвір'я, вид на зх. фасад.
Фото автора, 2006 р.*

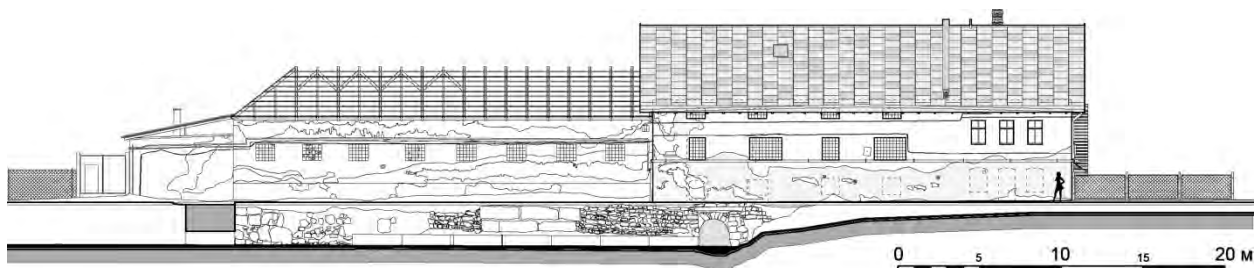
*Рис. 12. Фото інтер'єру водяного млина. Збережена
вісь турбіни млина. Фото автора, 2006 р.*

У 2006 р. було проведено натурні дослідження екстер'єру млина, а також його підвального поверху і частково горища. Проведено обміри млина.

Образ будівлі млина є типовим для технології вальцевих млиноків, для якої необхідно щонайменше три яруси. Це прямокутна в плані споруда, з високим підвальним поверхом, основним поверхом, який є на одному рівні з греблею, і горищем під двосхилим дахом. Споруда є цегляною, оштукатуреною, на кам'яному фундаменті. З південної сторони до млина прибудовано довгу одноповерхову господарську споруду, дещо зміщену від лінії фасаду млина на захід (виконано у радянський період).

Дослідження млина показали, що об'єкт мав декілька періодів реконструкцій. Із зондажів стін виявлено, що давнішими частинами є внутрішні стіни підвального поверху. Це були стіни млина, який видно на кадастровій карті 1850 р. Звідси ж дізнаємось, що це була мурована невелика будівля на одне водяне колесо, яке прилягало до південного фасаду млина. Головний вхід у млин був від дороги. І з внутрішнього боку, і частково ззовні на східному фасаді проглядаються замуровані вікна і двері. (див. рис. 13). За ними можна зорієнтуватися, наскільки піднявся рівень дороги. Рівень денної поверхні греблі від ставу не змінився, перепад підведеної води становив близько 2 м від ставу до каналу з колесом. Тому, ймовірно, водяне колесо було з верхнім боєм. Ширина млина дозволяла мати кілька коліс, тож не виключено, що їх могло бути 2–3. Для технології помелу зерна на жорнах не було необхідності у кількох поверхах, тож млин на період середини XIX ст. був одноповерховим. На цьому ж кадастрі з півночі від млина зображена ще одна споруда, дерев'яна, можливо, помешкання мельника.

В останню чверть XIX ст. період масового переобладнання млинів Галичини на нову вальцеву технологію, очевидно і був перебудований досліджуваний об'єкт.

Рис. 13. Східний фасад млина з підірною стінкою дороги

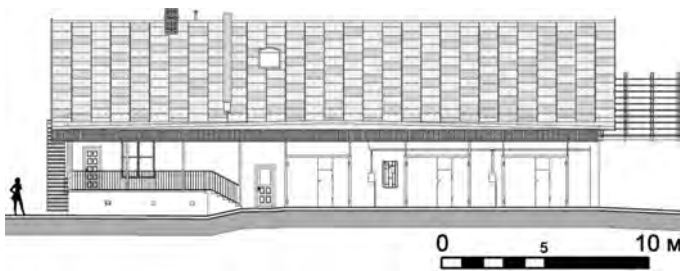

Рис. 14. Західний фасад

Рис. 15. Північний фасад

Першим етапом розбудови було видовження споруди в плані на південь, перекриваючи канал (див. рис. 9, 16). Довжина млина визначала кількість обладнання (млинків, жорен, гречанників). Одночасно необхідно було підняти поверховість. Технологічний процес при вальцевих млинках вимагає щонайменше три яруси. Нижній ярус (підвал) для основної осі трансмісії, на наступному (перший поверх) – млинки, жорна, бункери для прийому зерна і засіки для готового борошна, а на третьому (горище) – механізм очищення зерна, сита і верхня вісь трансмісії, яку переважно розташовували в найвищій точці споруди під гребенем даху, що зумовлювало його двохсхилість [2, с. 220].

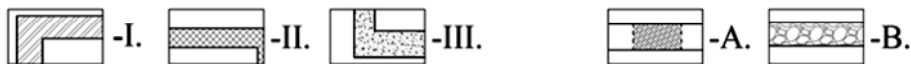
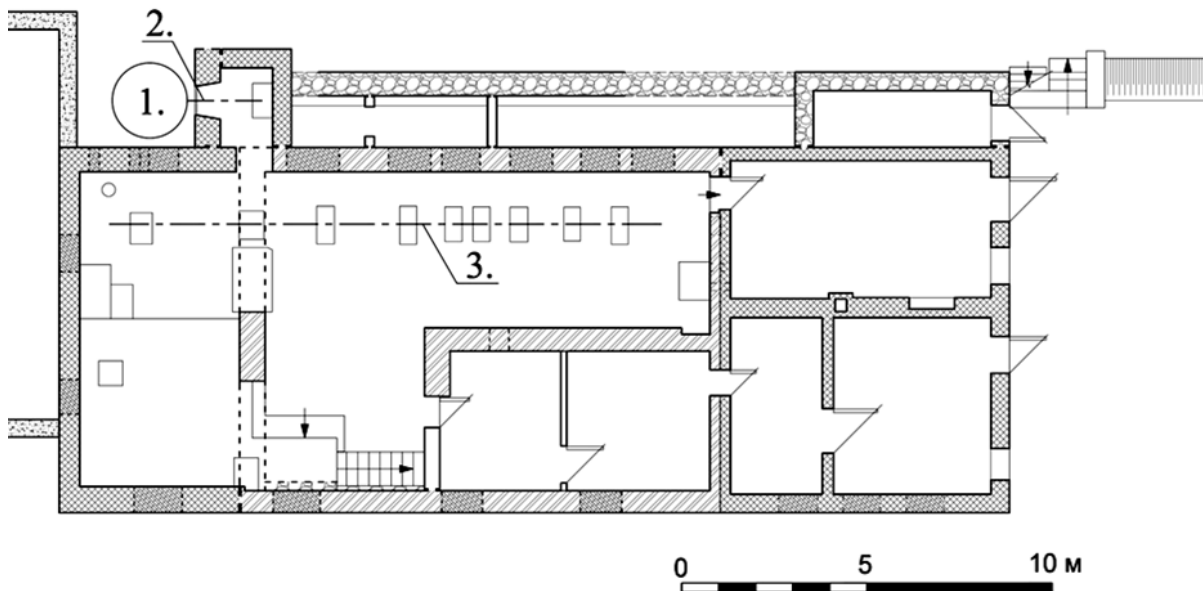

Рис. 16. План підвального поверху (1-ий ярус) водяного млина: 1 – місце розміщення збереженої водяної турбіни; 2 – збережена вісь водяної турбіни; 3 – збережена головна вісь трансмісії. Будівельні періоди з I. по III. виконані з цегли: I – перший будівельний період кін. XVIII ст.; II – другий будівельний період остання чверть XIX ст.; III – третій будівельний період 60–70-ті роки XX ст.: А. – закладені дверні та віконні отвори; Б. – кам'яні стіни;

Джерелом енергії для вальцевого млина була переважно турбіна, хоча траплялись і парові двигуни. У цьому випадку турбіну влаштували з південної частини західного фасаду (див. рис. 16). Переважно для турбін влаштовували громіздкі прибудови, але, здається, тут обійшлись бетонним кожухом, що примикав до каналу і млина. Турбіна урухомлювала вал проміжної трансмісії (див. рис. 12), а вже від нього, через ремінну передачу, запускали основну вісь. У підвалі з боку

турбіни (сама турбіна після реконструкції на СТО засипана і закладена згори перекриттям) залишилися закладені віконця. Нижнє – для перемикача, яким перенаправляли потік води чи на турбіну, чи у канал, і таким чином запускали або зупиняли турбіну. Верхнє, дещо більше віконечко, для важелів регулювання швидкістю обертання турбіни.

Тут же у підвалі є залишки основ для осі трансмісії, а також частина додаткової трансмісії (див. рис. 12), яка вела безпосередньо від турбіни.

Загалом вигляд підвального поверху у млина неоднорідний, з численними слідами різних втручань. Внутрішні стіни не перев'язані з цеглою зовнішніх. На перших – цегла більшого розміру. Це залишки давнішого млина. А зовнішні стіни під час реконструкції здебільшого перемурували. Це видно по зондажах цегли. Загалом обладнання в млині під час роботи дуже вібрує, тому стіни мають бути міцними. Крім замуrowаних отворів, з східного фасаду прочитуються також замуrowані двері з південного боку. На цій же стіні є ще декілька закладених прорізів якогось технічного характеру.

На горищі під гребенем даху були залишки верхньої осі й сит. Вікна та двері залишилися тут з лучковими перемичками, хоча одне вікно з південного фасаду на горищі замуrowано.

Одночасно з реконструкцією прибудовано хату до млина. Вона була, як і сам млин, на високому цоколі, житловий поверх і горище. Вхід з галереї з боку ставу, а також з дороги у підвальный поверх.

При млині залишилась частина від комплексу гідротехнічних споруд. Значну частину ставу знищила меліорація, проте в межах огороженої території млина залишається невеликий ставок. Залишився підвід води від річки до млина через закритий канал. Канал під самим млином (див. рис. 18) і дорогою залишився, так що під млином протікає Марунька (див. рис. 17).

Загальний образ будівлі водяного млина, утворений простим об'ємом з двосхилим дахом і греблею, дає чітке розуміння суті цієї будівлі. Попри відсутність якогось декору, специфічних форм чи додаткових елементів – вигляд будівлі є типовим, для свого технологічного процесу і впізнаваним як млин (див. рис. 10, 15).

Рис. 17. Вид на канал під дорогою та млином і сх.. фасад млина. Фото автора 2006 р.

Рис. 18. Вигляд каналу під млином. Фото крізь пробите склепіння каналу, 2006 р.

Другий частково збережений млин (млин Н, див. табл. 1), розташований за адресою вул. Спортова, 6, це колишній табачний млин, який після перенесення обладнання у фабрику адаптували під комунальне житло. Сучасні мешканці мають низку проблем з підтопленням будинку. Станом на 2006 р. у південній частині будинку вже ніхто не мешкав, тут постійно стояла вода (див. рис. 19). Внаслідок бездіяльності частина споруди зруйнувалася (див. рис. 20). Цікавим є також те, що люди навіть не здогадуються, що живуть у колишньому млині.

З кадастрової карти видно, що вода протікала крізь північну частину млина. Водяні колеса були всередині будівлі. Ігор Тимець подає архівні креслення проекту табачного млина у книжці про тютюнову фабрику [13] (див. рис. 21, 22).

Рис. 19. Табачний млин по вул. Спортова 6.
Фото автора 2006 р.

Рис. 20. Табачний млин по вул. Спортова 6.
Фото автора 2015 р.

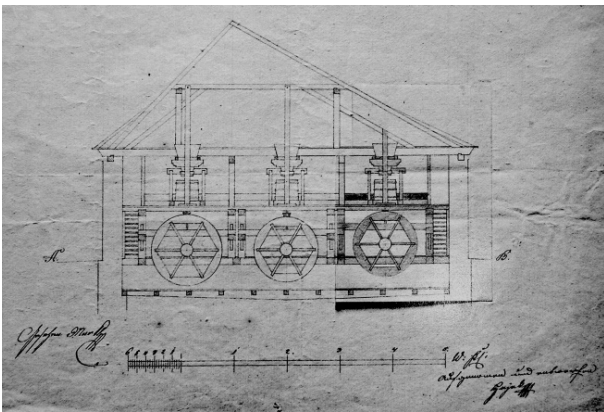

Рис. 21. Поперечний перекрій млина [13]

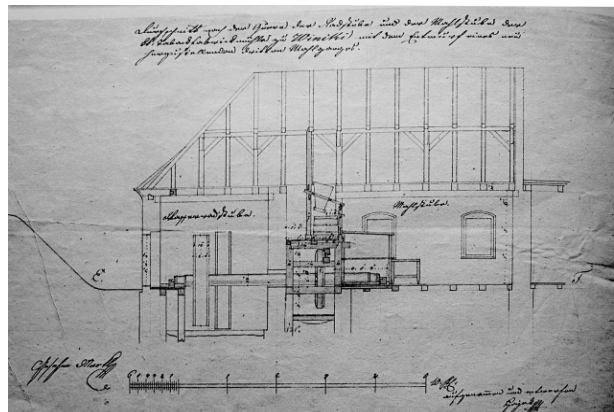

Рис. 22. Поздовжній перекрій табачного млина [13]

Цей жорновий млин на водяні колеса ззовні своєю архітектурою не відрізнявся від звичайних житлових будинків, і лише комплекс гідроспоруд (став, гребля, шлюзи) виказував його.

Ще один млин, який вдалось виявити, це будівля на кінці вул. Хмельницького, недалеко від дріжджзаводу (млин G, див. табл. 1). Правду кажучи, це теж споруда, котра виглядає як звичайна дерев'яна житлова хата, проте і її видає гребля, яка також збереглась (див. рис. 23).

Досліджуючи млини, вирінула ще проблема байдужості мешканців до своєї історії. У людській пам'яті вже не збереглися відомості про промисли й історію містечка. Втрачається культура спадковості інформації, яка впродовж минулих поколінь передавалась від старших до молодших. На рівні міста не підтримують історичної назви місцевості, колишнього села Млинівці. Можна було хоча б вулиці, зупинки громадських транспортів відповідно назвати.

Сьогодні існує проблема збереження комплексів водяних млинів, оскільки вони перебувають у приватній власності та не мають жодного охоронного статусу.

Рис. 23. Млин на кін. вул. Хмельницького.
Фото автора 2015 р.

Висновки

1. На підставі аналізу історичних карт Винник за 150 р. було виявлено 11 млинів. Локалізовано місце розташування семи млинів, три з них збереглося до нашого часу. А саме:

- Винниківський млин по вул. Франка, 114;
- Табачний млин по вул. Спортовій, 6;
- Млин у кінці вул. Б. Хмельницького.

2. У Винниках збережено млини двох типів. Перший – одноповерхові млини на жорна (мурований по вул. Спортовій і дерев'яний по вул. Хмельницького). Другий – трирівневий млин на вальцеві млинки (мурований по вул. Франка). За підведенням води до млина є млини при каналі (по вул. Хмельницького) і млини над каналом (по вул. Франка і Спортовій).

3. Виявлено сучасний стан збережених млинів натурними дослідженнями. А саме: часткову руйнацію табачного млина по вул. Спортовій, 6, етапи реконструкції винниківського млина по вул. Франка, 114, аварійний стан млина біля дріжджзаводу по вул. Б. Хмельницького.

4. Виявлено основну проблему збереження млинів – відсутність охоронного статусу через те, що вони перебувають у приватній власності.

1. Байцар А. Винники / А. Байцар. – Винники : Друксервіс, 2015. – 100 с. 2. Бокало О. О. Два дерев'яні млини ХХ ст. / О. О. Бокало // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 2008. – № 18. – С. 219–230. – Бібліогр.: 11 назв. 3. Влох М. Винники, Звенигород, Унів та довкільні села / М. Влох. – Чікаго, 1970. – 528 с.: - Бібліогр.: с. 521–522. 4. Тимець І. До історії тютюнової фабрики / Ігор Тимець // Галицька брама. – 2008. – № 5–6 (161–162). – С. 24–28. 5. Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУЛ), ф. 186, оп. 8, спр. 101, арк. 14 Кадастрова карта Винник 1850 р. 6. Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУЛ), ф. 131, оп. 1, спр. 2 привілей польського короля Казіміра III Юрію, Руперту та Маргариті. 7. Режим доступу : <http://mapire.eu/Kriegsarchiw>, Wien. Карта Винник Йосифинського картографування інженера Ф. фон Міра 1767–1789 рр., військові карти 1861–1864 рр. 8. Режим доступу: <http://plus.lviv.ua/publ>. 9. Режим доступу: <http://www.lvivcenter.org/uk/umdl/>. 10. Режим доступу: <https://www.google.com.ua/maps>. 11. Plan Lwowa z ok.1860 r. Wykonany przez Karola von Kummerera, wydany przez firme Aktarria i Spolka w Wiedniu , cunkografia. 22 ark. 12. Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org>; 13. Тимець І. Таємниці тютюнової фабрики / Ігор Тимець. – Львів, 2005, Мультиарт – с. 380.

O. Bokalo

National University Lviv Polytechnic,
Department of Restoration of Architectural and Art Heritage

ARCHITECTURE OF MILS IN VYNNYKY

© Bokalo O., 2015

The article describes the research of the old mills in Vynnyky.

The first mention of a mill in Vynnyky dates from 1352 to the privileges of Polish king Casimir III that confirms older privilege by which Prince Lev Danilovich gave his vogn Berthold Stecher mill in Lviv, small village of Old Vynnyk and placed therein mill, pond fish and an inn.

At the end of the XVIII century in the description of Vynnyky seven mills were mentioned. Subsequently, in 1818, a tobacco factory built a mill for grinding tobacco into a snuff tobacco. So at this time there should have been eight mills in Vynnyky.

Throughout their existence mills were important objects and for this reason were marked on the maps with a special symbol. After analyzing eight historical maps of Vynnyky from 1779 to 1931, 11 objects were identified at different times. The most comprehensive is the cadastral map of Vynnyky of

1850. It contains marking of the seven mills. Comparing this map with modern background map, the location of mills can be identified.

The first mill, which is located on Franco str. 114, on cadastral map is marked as made of stone, with a water wheel in the side of the building and situated by the channel. It is the only building that people in Vynnyky identify as a mill. It ceased to function at the end of the 1970s. From 1980 to 2007 it housed workshop for cars repair, and the current use of the buildings is unknown.

The second mill was on the Zabava str. 101. It was also made of stone and built by the channel of the pond. The pond is well preserved with fortified dam, however, the mill is lost.

The third and fourth mills were at current Vynnyky lake which previously existed as two separate ponds. One of the mills was made of stone and located on the channel while the water was flowing under the mill. The second made from timber, probably on piles, located at the pond itself. Both mills were lost, probably in the early twentieth century.

The fifth mill with pond was located on the Khmelnytsky str, just below the bus stop "Lake". Today both mill and pond are lost. The sixth mill was located on Marunka river source, near yeast factory. On the inventory it is marked as wooden mill at the pond. As per today, the mill building is preserved (in a dangerous state) and dam is preserved as well. The seventh is tobacco mill. It is located on the 6 Sportova str. The dam and the pond were destroyed and the area was built up, but the building is partially preserved. A half of the mill was destroyed by flooding, and the second half is used as residential building.

So in Vynnyky there are three partially preserved mills that are about 200 years old. Of these three, the mill on the 114 Franka str. has most satisfactory condition. Exterior field research was conducted at this mill, also in the basement and part of the attic. Also, measurements of the mill were done.

The silhouette of the mill building is typical for rolling mill technology, which requires a minimum of three tiers. It is a rectangular building with a high basement, and the main floor, which is on the same level with the dam and attic under a gable roof. The building is made from brick, plastered and on a stone foundation.

Today all that remains from the mill are turbine, turbine shaft axis and foundations for the main axis of transmission. Also, a top axis and sieves remain in the attic. The part of hydro-technical complex structures still remains with the mill. Much of the pond was destroyed by land reclamation, but a small pond still remains within the fenced area of the mill. Partially the dam and the water supply from the river to the mill through a closed channel still remain. There is a channel beneath the mill and the road.

So there were seven to eleven mills in Vynnyky. Seven are localized on the map. Of these, three are partially preserved water mills. Two of which were equipped with mills, as evidenced by them being single-storeyed, and one with rolling mills. Two of these mills (one with mills, and another with rollers grinders (rolling mills) were placed above the water channels.

Key words: mills, rolling mill, waterworks, water wheel, turbine, millstones, reconstruction, preservation.